

Wisselende wij's in bedrijfscommunicatie

Sylvain Dieltjens & Priscilla Heynderickx

Een wij-vorm kan naar alle personen van het pronominale systeem en dus naar alle participanten van het discours verwijzen. Bij gebrek aan een morfologisch onderscheid tussen de verschillende wij-composities is de ontvanger verplicht om zijn interpretatie op de contextueel-situationele aanwijzingen van het discours te steunen. Dat die interpretatie dikwijls problematisch is, blijkt uit Dieltjens (2007), die aantoont dat bij tien procent van de wij-vormen in interne top-downcommunicatie de interpretatie problematisch is. (Bedrijfs)communicatie is naast een specifieke vorm van informatieoverdracht ook een sociaal proces (o.m. Fowler & Kress, 1979: p. 185) dat het hiërarchische statuut van de communicatiepartners afbakent, bevestigt of invalideert. Een talig middel waarover zenders beschikken om de ontvangers te beïnvloeden, is de inclusieve of de exclusieve wij-vorm. Het dynamische samenspel dat ontstaat als opeenvolgende wij-vormen in het discours naar verschillende communicatieparticipanten verwijzen, bemoeilijkt de interpretatie, in het bijzonder als de perspectiefwisselingen contextueel niet aangegeven zijn. In dit artikel geven we aan welke perspectiefwisselingen het frequentist voorkomen. Die frequente wisselingen worden besproken en geïllustreerd.

1 Inleiding

De wij-vorm is een complexe pronominale vorm die al vanuit verschillende wetenschappelijke benaderingen is bestudeerd. We gebruiken de term wij-vorm om te verwijzen naar de persoonlijke, de bezittelijke en de reflexieve voornaamwoorden van de eerste persoon meervoud. Tabel 1 bevat een overzicht van de wij-vormen in het Nederlands.

Tabel 1 Overzicht van de wij-vormen in het Nederlands

pers. vnw	bez. vnw. (niet-zelfstandig)	bez. vnw. (zelfstandig)	wederk.vnw.
wij	ons	het onze	ons
we	onze	de onze	onzelf
ons	onze (mv.)	de onze (mv.)	ons eigen

Eerst geven we een literatuuroverzicht en beschrijven we het instrumentarium dat we voor de interpretatie van de wij-vorm ontwikkeld hebben. Vervolgens tonen we aan hoe frequent perspectiefwisselingen tussen opeenvolgende wij-vormen zijn en hoe die wisselingen de interpretatie voor de ontvanger(s) bemoeilijken.

2 Literatuur

Verschillende studies¹ tonen dat de wij-vorm een betekenisvolle rol speelt in bijvoorbeeld politieke pamfletten (Seidel, 1975), klassituaties (Rounds, 1987), bedrijfsdocumenten (Rogers & Swales, 1990), onderhandelingen (Haverkate, 1992), het politieke discours (Maitland & Wilson, 1987; Wilson, 1990; De Fina, 1995; Blas Arroyo, 2000), bedrijfsdocumenten (Dieltjens & Heynderickx, 2001, 2003, 2007, 2008a, 2008b, 2008c), jaarverslagen en CEO-brieven (Garzone, 2005) enzovoort. Ook in het Nederlands is de wij-vorm al door enkele auteurs bestudeerd. Jaspers (1987) behandelt de wij-vorm in zijn artikel over de perspectiefkeuze in voorlichtingsteksten. Lammers

heeft het gebruik van wij/we in media-interviews (2000) en in gesprekken tussen medewerkers van een sociale dienst en cliënten (2001) geanalyseerd. Ensink (2000) bespreekt de persoonsdeixis en meer bepaald de pronomina van de eerste persoon in twee redevoeringen van koningin Beatrix. Die studies beklemtonen de ambiguïteit van de wij-vorm. Er wordt ook aangetoond hoe de interpretatie ervan door talige en niet-talige contextuele elementen wordt gestuurd. Mühlhäusler & Harré (1990) bijvoorbeeld stellen dat de betekenis van een wij-vorm van de functionele context afhangt.

3 Interpretatie van de wij-vorm

De wij-vorm is een semantisch complexe vorm. Dat wordt meermaals geattesteerd in de literatuur waarin traditionele onderscheidingen als inclusieve versus exclusieve 'wij' worden gemaakt en waarin aandacht wordt besteed aan fenomenen zoals het bescheidenheidsmeervoud (pluralis modestiae), het koninklijk meervoud (pluralis majestatis), het verpleegstersmeervoud en het spreken in groep (mass speaking). In een eerste fase van ons onderzoek hebben we de bespreking van de wij-vorm in enkele referentiewerken van het Nederlands (bijv. Algemene Nederlandse Spraakkunst, WNT) gesystematiseerd. Dat heeft aangetoond dat de wij-vorm de meest multi-interpretabele pronominaal-vorm in het Nederlands is. De analyse van ons corpusmateriaal² bevestigt dat. De interpretatie van de 3700 wij-vormen daarin³ levert 23 van de 27 theoretisch mogelijke combinaties van de communicatieparticipanten zender(s) ([Z(s)]), ontvanger(s) ([O(s)]) en derde(n) ([D(n)]) op.

Voor de analyse en de interpretatie van die wij-vormen heeft Dieltjens (2007) een instrumentarium ontworpen op basis van twaalf identificatoren.⁴ Het zijn situationele-contextuele elementen die de wij-vormen helpen desambigueren. We illustreren er enkele. In voorbeeld (1) verduidelijkt de nabepaling 'Belgen' de referentie van de wij-vorm. In voorbeeld (2) is het de (predicatieve) bepaling van gesteldheid die de betekenis van de wij-vorm aangeeft. In voorbeeld (3) ten slotte brengt de vermelding van de ontvanger in de zin mee dat de wij-vorm ontvangerexclusief geïnterpreteerd moet worden.

1. Zo zal voor **ons** Belgen op de acht muntstukken het profiel van koning Albert II, met zijn monogram op de achtergrond, te zien zijn. (MIVB, Van Lijn tot Lijn maart, tekst 13)
2. Als bewoners van het Marie-Joséplein zijn **wij** bijzonder geïnteresseerd in dit voorstel. (MIVB, Van Lijn tot Lijn juli, tekst 14)
3. Ten slotte raden **we** je aan om alleen medicatie te nemen die je arts specifiek voorschreef. (Banksys, Inside nr. 7, p. 12)

We hebben onafhankelijk de wij-vormen in het corpus geanalyseerd en geïnterpreteerd. Ondanks het uitgebreide analyse-instrumentarium bleek een grote hoeveelheid wij-vormen moeilijk of niet identificeerbaar, ook voor een derde onderzoeker. Dat was het geval in ruim 10% van de gevallen. Met andere woorden, een wij-vorm op tien was of ambigu of niet-identificeerbaar. De interpretatieproblemen werden nog aangezwengeld door de perspectiefwisselingen tussen twee of meerdere wij-formules in de participantenpartituur. In wat volgt, gaan we dieper op die perspectiefwisselingen in.

4 Perspectiefwisselingen

In ons onderzoek hebben we de wij-vormen niet alleen statisch als individuele gevallen maar ook dynamisch in hun onderlinge verband geanalyseerd. Op die manier konden we vastleggen hoe de interpretatie van opeenvolgende wij-vormen verschilt. Er is van een perspectiefwisseling sprake als de referenten van twee opeenvolgende wij-vormen onderlinge verschillen vertonen.

4.1 Het perspectief

Als interactievorm tussen zender(s), ontvanger(s) en derde(n) kan het discours naargelang van de dominerende participanten een bepaald standpunt tegenover het communicatiegebeuren privilegiëren. Zo domineert het zenderperspectief in interne top-downcommunicatie. In zulke communicatie staan immers de doelen van de hiërarchische top centraal. Ook het ontvangerperspectief, dat op de medewerkers betrekking heeft, kan in het discours voorkomen. Het derdeperspectief komt vooral in getuigenissen, bijvoorbeeld in interviews, aan bod.

Die perspectieven zijn geen constanten in het discours, maar kunnen op ieder ogenblik veranderen. Hoe complex de perspectiefwisselingen voor de interpretatie van de wij-vormen zijn, met name voor de normale ontvangersgroep, blijkt uit voorbeeld (4).

4. **Wij₁** van **onze₂** kant willen u in de eerste plaats informeren over wat de overgang naar de euro voor **ons₃** concreet betekent, voor de MIVB en in **onze₄** dagelijkse job. Ook al verliep de beginperiode misschien wat moeizaam, vandaag zitten **we₅** volop in de voorbereiding van de implementatiefase. (MIVB, Van Lijn tot Lijn maart, tekst 13)

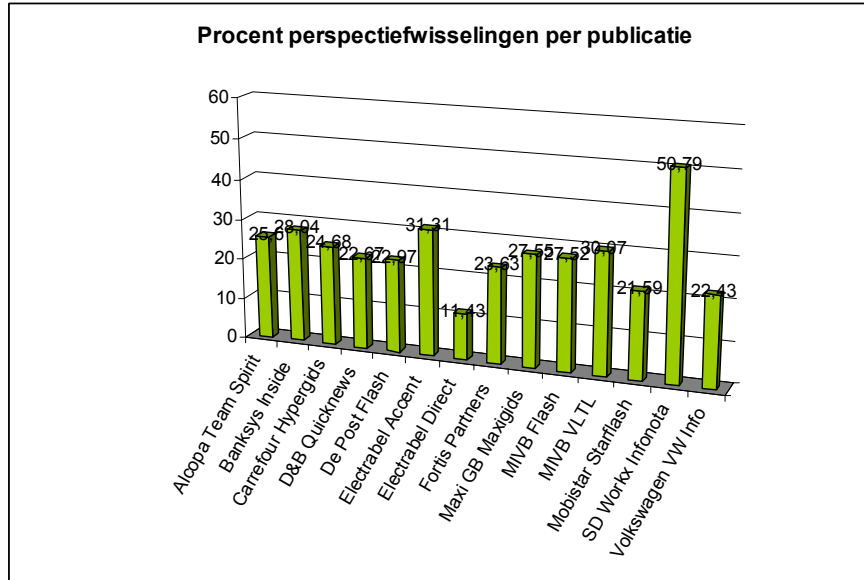
Tussen de vijf opeenvolgende wij-vormen in het voorbeeld zijn er verschillende perspectiefwisselingen. In tabel 2 staat in de kolom 'vorige formule' de interpretatie van de vorige wij-vorm en in de kolom 'huidige formule' die van de wij-vorm vermeld in de eerste kolom.

Tabel 2 *Perspectiefwisselingen in voorbeeld (4)*

wij-vorm	vorige formule	huidige formule	gebruik
wij ₁	[Zs]	[Zs]	(herhaling)
onze ₂	[Zs]	[Zs]	herhaling
ons ₃	[Zs]	[Zs + Os]	perspectiefwisseling
onze ₄	[Zs + Os]	[Os]	perspectiefwisseling
we ₅	[Os]	[Zs + Os]	perspectiefwisseling

4.2 De perspectiefwisselingen in het corpus

In het corpus hebben we 954 perspectiefwisselingen geregistreerd. Dat betekent dat de perspectiefwisselingen op een vierde (25,78%) van het totale aantal wij-vormen betrekking hebben. Dat grote aantal moet enigszins worden gerelativeerd omdat een perspectiefwisseling meestal twee wij-vormen impliceert en dan ook telkens tweemaal in de database wordt vermeld.

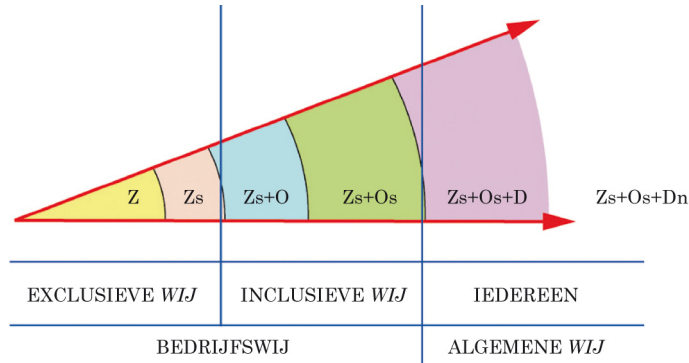

Figuur 1 Overzicht van het aantal perspectiefwisselingen per publicatie

4.3 Slingerbewegingen

Zoals in de meeste studies over de wij-vorm (zie Dieltjens, 2007) wordt aangegeven, is de interpretatie van een alleenstaande wij-vorm moeilijk. Pennycook (1994, p. 174) schrijft zelfs: "There is never an unproblematic 'we'." Het spreekt dan voor zich dat het heen-en-weer bewegen tussen verschillende groepen van referenten - en dus tussen verschillende interpretaties van de wij-vorm - de leesbaarheid van de boodschap negatief kan beïnvloeden. Tenzij er duidelijke signalen aanwezig zijn, kunnen de caleidoscopische metamorfoses van de wij-vorm de lezer op het verkeerde been zetten en hem in verwarring brengen, temeer omdat hij de neiging heeft om twee opeenvolgende wij-vormen met elkaar te assimileren en op gelijkaardige wijze te interpreteren. Dat is gebleken tijdens een kleinschalige enquête bij de werknemers van Banksys. Bij die enquête hebben we tien Nederlandstalige en tien Franstalige wij-vormen uit een tekst door twintig werknemers uit verschillende bedrijfsgeledingen laten interpreteren. Bij sommige vormen bleken de interpretaties heel gevarieerd. Bij twijfel werd geregeld naar de vorige vorm teruggegrepen of werd een veralgemenende interpretatie als het bedrijf of het personeel gesuggereerd.

Figuur 2 toont de segmentering van de wij-vorm. In (interne) bedrijfscommunicatie zijn er twee essentiële afbakeningen bij het identificeren van de referenten van een wij-vorm. De eerste grens situeert zich tussen de algemene (wij = iedereen) en de bedrijfswij (wij = iedereen van het bedrijf), de tweede tussen exclusieve en inclusieve wij-vormen. Voor de ontvanger gaat het er in de eerste plaats om te weten of hij indirect (algemeen, bedrijf), direct (inclusief) of helemaal niet (exclusief) bij de geadresseerden van de boodschap hoort. In de figuur zijn er pijlen toegevoegd om aan te geven dat de bedoelde groep in omvang toeneemt.

Figuur 2 De segmentering van de wij-vorm

We bespreken in detail de perspectiefwisselingen die zich op die grenzen bevinden.

Slingerbewegingen tussen een bedrijfswij en een algemene wij

De perspectiefwisselingen naar [algemeen] illustreren de grens tussen de algemene en de bedrijfswij. Tabel 3 toont de perspectiefwisselingen van de wij-vormen in het corpus op de grens tussen de bedrijfswij en de algemene wij.

Tabel 3 Overzicht van de wij-vormen die naar [algemeen] wisselen

wisseling naar [algemeen] vanuit	aantal	percentage
[Zs + Os]	25	39,68%
[Zs]	18	28,57%
[Z + Dni ⁵]	9	14,29%
[Z]	4	6,35%
[Z + Dnx]	3	4,76%
[Os]	2	3,17%
[Z + Zs]	1	1,59%
[Zs + Dni]	1	1,59%
TOTAAL	63	

De bedrijfswij [Zs + Os] neemt 40% van de perspectiefwisselingen naar [algemeen] voor zijn rekening. Voorbeeld (5) illustreert die wisseling tussen een bedrijfswij (onze₁, ons₂) en een algemene wij (onze₃).

5. Een van de **onzen**₁ ...

Fotografie en bescherming van de natuur, een goede combinatie: Patrick Eykmans toont het **ons**₂. Een van de grote voldoeningen van Patrick en zijn compagnons was de terugkeer van de zwarte ooievaar naar **onze**₃ bossen. Deze grote steltloper had begin deze eeuw onze bossen verlaten. (Volkswagen, VW Info mei, p. 2 tekst 4)

De perspectiefwisselingen tussen de redactie ([Zs]) en [algemeen] zijn in tabel 3 ook verrassend hoog (28,6%). Voorbeeld (6) illustreert een dergelijke perspectiefwisseling van de redactie (we₁) naar een algemene wij (wij₂).

6. Daarom bekijken **we**₁ graag de Maestro-functie van iets naderbij. Deze betalingen in het buitenland beantwoorden aan de elementaire veiligheidseisen zoals **wij**₂ die ook in België kennen. (Banksys, Inside nr 4, p. 15)

Slingerbewegingen tussen een inclusieve en een exclusieve wij

De perspectiefwisselingen aan de inclusieve grens [Zs + Os] vertrekken van twaalf verschillende categorieën (tabel 4) en totaliseren 280 gevallen, wat met 30% van het totale aantal geregistreerde perspectiefwisselingen overeenkomt. Hierbij komen nog 27 inclusieve [Z + Os]-overgangen, wat een totaal van 307 gevallen (32,2%) geeft. Met andere woorden, een op drie perspectiefwisselingen overschrijdt de exclusief/inclusief-grens.

Tabel 4 Overzicht van de wij-vormen die naar [Zs + Os] wisselen

wisseling naar [Zs + Os] vanuit	aantal	percentage
[Zs]	87	31%
[Z + Zs]	57	20,36%
[Z + Dni]	51	18,2%
[Os]	41	14,64%
[algemeen]	23	8,21%
Z[s + Dni]	11	3,93%
[Z]	4	1,43%
[Z + Zs]	2	0,71%
[Dni]	1	0,36%
[geen referent]	1	0,36%
[Z + Dij]	1	0,36%
[Zs + Dn]	1	0,36%
TOTAAL	280	

Perspectiefwisselingen van de redactie ([Zs]) naar het bedrijf ([Zs + Os]) komen het meest voor. Een dergelijke perspectiefverbreding staat in het voorbeeld (7). De eerste wij-vorm (**we**₁) is ontvangerexclusief en refereert aan de redactie, zoals uit de door het zinswerkwoord uitgedrukte handeling 'berichten over' blijkt; de tweede wij-vorm (**onze**₂) verwijst naar de activiteiten van het bedrijf.

7. **We**₁ berichten over (een deel van) **onze**₂ activiteiten in Frankrijk, Nederland en Portugal. (Alcopa, Team Spirit 73, p. 2)

Voorbeeld (8) illustreert de perspectiefwisseling tussen de bedrijfsleiding ([Z + Zs]) en het bedrijf ([Zs + Os]). De eerste wij-vorm (**wij**₁) is exclusief, zoals de directe ontvangervermelding (uw) aantoont. Het perspectief verandert via de collocatie⁶ *ons bedrijf* naar [Zs + Os].

8. Om voorgenoemde redenen hebben **wij**₁ uw steun dan ook meer dan nodig. Zodoende bouwt u mee aan de toekomst van **ons**₂ bedrijf. (Volkswagen, VW Info Spec 06, p. 2 tekst 4)

Voorbeeld (9) beschrijft de voordelen die de humanresourcesdienst van Volkswagen Brussel voor het personeel bij derden (verzekeringen, schouwburg, winkeliers) verkrijgt.

9. Gedurende de laatste maanden hebben we¹ verschillende acties voorgesteld waarbij u kon genieten van speciale voordelen voor Volkswagen Brussel. Door deze acties willen wij² u laten genieten van de omvang van onze³ onderneming en u getuigen van onze⁴ interesse in u. (Volkswagen, VW Info 16 december, p. 7 tekst 10)

De wij-vorm ([Z + Dni]) omvat zowel de woordvoerder ([Z]), de humanresourcesdirecteur, als de medewerkers van zijn dienst die als interne derden ([Dni]) worden gelabeld. De eerste twee wij-vormen (we₁ en wij₂) verwijzen naar die groep [Z + Dni]. Zowel in de eerste als in de tweede zin van het fragment wijst de ontvangervermelding op een exclusief wij-gebruik. Met de derde wij-vorm (onze₃) verandert het perspectief naar [Zs + Os] onder invloed van de collocatie met 'onderneming'. Dat perspectief maakt een volledige slingerbeweging en keert bij onze₄ naar de [Z + Dni]-combinatie van de eerste twee wij-vormen terug, terwijl de ontvangervermelding sterk wordt benadrukt.

In het overzicht van de perspectiefwisselingen naar [Zs + Os] in tabel 4 valt de [Os]-groep niet alleen op door het hoge resultaat maar ook door het feit dat het hier niet de wisseling van ontvangerexclusief naar ontvangerinclusief betreft maar wel die van zenderexclusief naar zenderinclusief. De hoge score van de wij-vormen die *jullie* betekenen (in totaal 41), heeft te maken met een strategisch wij-gebruik als ontwijking van de directe aanspreking.

4.4 Opeenvolgende perspectiefwisselingen

Het laatste voorbeeld illustreert hoe opeenvolgende perspectiefwisselingen het voor de ontvanger/lezer moeilijk maken om een tekst te interpreteren. Voorbeeld (10) bevat zes wij-vormen die telkens anders geïnterpreteerd moeten worden dan de voorafgaande vorm. Omdat er nauwelijks tekstuele aanduidingen van de wisselingen zijn, moet de lezer dus zelf telkens een interpretatieproces voor elke wij-vorm doorlopen.

10. Er worden de laatste weken heel wat vragen gesteld over de weerslag die de economische toestand zal hebben op de business van SD WORX. Aan de ene kant lezen we¹ elke dag in de krant dat heel wat bedrijven, o.a. vele van onze² klanten, zullen overgaan tot ontslagen en dat algemeen onze³ economie volgend jaar amper zal groeien en misschien zelfs zal krimpen; anderzijds vieren wij⁴ de duizendste medewerker en geven wij⁵ signalen dat onze⁶ resultaten dit jaar uitstekend zullen zijn. Heeft de slechte economische toestand dan geen vat op SD WORX? (SD WORX, Infonota DD 16/11, p. 1)

we ₁	[algemeen]
onze ₂	[Zs + Os]
onze ₃	[algemeen]
wij ₄	[Zs + Os]
wij ₅	[Zs]
onze ₆	[Zs + Os]

Dat de ontvangers (meestal) niet over het door ons ontwikkelde (taalkundige) interpretatie-instrumentarium beschikken, is een extra bemoeilijkende factor. Uit een kleinschalige pretest bij Banksys is gebleken dat de lezers zich over het algemeen niet bewust zijn van eventuele aanwijzingen in de tekst.

5 Besluit

In de literatuur is er meermaals op gewezen dat de wij-vorm multi-interpretabel is: hij kan aan verschillende (combinaties van) communicatieparticipanten refereren. Onze gedetailleerde analyse van een uitgebreide verzameling wij-vormen uit interne top-downdocumenten heeft uitgewezen dat de interpretatie van dergelijke vormen inderdaad problematisch is. Van een vorm op tien is de interpretatie – vanuit het standpunt van een onderzoeker – onduidelijk.

Een van de oorzaken daarvan zijn perspectiefwisselingen die veelvuldig in interne top-downcommunicatie voorkomen. Bij zulke wisselingen verandert de interpretatie van twee opeenvolgende wij-vormen zonder dat daarvoor een tekstuele aanwijzing is. De hoogste concentraties van perspectiefwisselingen bevinden zich langs de scheidingslijnen tussen de algemene en de bedrijfsverwijzing en tussen de inclusieve en de exclusieve wij-vorm. Voor de ontvanger wordt het moeilijk om te bepalen of hij tot de geadresseerden van de boodschap behoort. Als de boodschap wel degelijk tot hem gericht is, moet hij ook uitmaken of zijn betrokkenheid direct of indirect is.

De problematische interpretatie van de wij-vormen wijst op disfuncties in interne communicatie en staat volgens ons haaks op de vraag naar (of noodzaak tot) transparante (bedrijfs)communicatie.

Noten

1. Voor een volledig overzicht verwijzen we naar Dieltjens (2007).
2. Het corpusmateriaal bestaat uit interne top-downdocumenten van Alcopa, Banksys, Carrefour, Dun & Bradstreet, De Post, Electrabel, Fortis, GB, MIVB, Mobistar, SD WORX en Volkswagen.
3. Het Nederlandstalige deel van het tweetalige corpus telde ruim driehonderddertigduizend woorden en 3700 wij-vormen. Dat aantal komt overeen met een gemiddelde van 11,10 wij-vormen pro mille.
4. Die twaalf identificatoren zijn:
 - attributieve identificatoren,
 - predicatieve identificatoren,
 - adverbiale identificatoren,
 - handelingen,
 - modale werkwoorden,
 - adhortatieven en imperatieven,
 - ontvangervermeldingen,
 - ons/onze + substantief,
 - metatalige identificatoren,
 - versterkingen en verzwakkingen,
 - deiktische identificatoren,
 - parallele teksten.
5. Tijdens ons onderzoek bleek het nodig om bij de derden een onderscheid te maken tussen externe (Dxi) en interne (Dix) derden. Tot de externe derden behoort iedereen die niets met het bedrijf te maken heeft. Interne derden zijn wel degelijk medewerkers van het bedrijf, maar ze hebben met het thema van de tekst niets te maken of ze zijn niet de doelgroep van de communicatie. Bij het personeelsblad van Fortis hebben we bijvoorbeeld de collega's van het Fortiskantoor in Tapei als interne derden gelabeld.
6. Hoe collocationale verbindingen als identificator functioneren, wordt uitgebreid beschreven in Dieltjens & Heynderickx (in druk).

Literatuur

- Arroyo, J.L. (2000). Mire usted Sr. González ... Personal deixis in Spanish political-electoral debate. *Journal of Pragmatics*, 32, 1-27.
- Dieltjens, S. (2007). *Het gebruik van de wij-vorm in Belgische tweetalige top-downcommunicatie*. Proefschrift. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- Dieltjens, S. & Heynderickx, P. (2001). Evasive actions in top-down communication. Strategies for avoiding direct sender and receiver references. *Document Design*, 2(2), 210-219.
- Dieltjens, S. & Heynderickx, P. (2003). The Indefinite “We” (Het “wij”-gevoel / Le “nous” indéfini). Sender and Receiver References in Top-Down Communication: a Text Type-Based Approach. *Journal of Technical Writing and Communication*, 33(1), 3-27.
- Dieltjens, S. & Heynderickx, P. (2008a). Strategic uses of the pronoun we in business communication. In G. Garzone & S. Sarangi (Eds.), *Discourse, Ideology and Ethics in Specialized Communication* (pp. 233-250). Bern: Peter Lang.
- Dieltjens, S. & Heynderickx, P. (2008b). The ambiguous we-form: interpretative clues in parallel texts. In F. Boers, J. Darquennes, K. Kerremans & R. Temmerman (Eds.), *Multilingualism and Applied Comparative Linguistics – Volume II* (pp. 139-160). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholar Publishing.
- Dieltjens, S. & Heynderickx, P. (2008c). Interpretation of the we-forms in interviews and quotes in internal business documents. In A. Usluata (Ed.), *Communication: Spanning cultures, change and challenges* (pp. 125-140). Istanbul: T.C. Yeditepe University.
- Dieltjens, S. & Heynderickx, P. (in druk). *The interpretation of the possessives ons/onze in ‘fixed phrases’ in internal business communication*.
- De Fina, A. (1995). Pronominal choice, identity; and solidarity in political discourse. *Text*, 15(3), 379-410.
- Ensink, T. (2000). De onberispelijke stem van Nederland. De representatieve functie van Koningin Beatrix als spreekster. In R. Neutelings, N. Ummelen & A. Maes (Eds.), *Over de grenzen van de taalbeheersing. Onderzoek naar taal, tekst en communicatie* (pp. 163-174). Den Haag: Sdu.
- Fowler, R. & Kress, G. (1979). Critical linguistics. In R. Fowler, B. Hodge, G. Kress & T. Trew (Eds.), *Language and Control* (pp. 185-213). London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Garzone, G. (2005). Annual company reports and CEOs’ letters: Discoursal features and cultural markedness. In C.N. Candlin & M. Gotti (Eds.), *Intercultural Aspects of Specialized Communication* (pp. 311-342). Bern: Peter Lang.
- Haeseryn, W. et al. (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. 2^e geh. herz. dr. Groningen etc.: Martinus Nijhoff/Wolters Plantyn.
- Haverkate, H. (1992). Deictic categories as mitigating devices. *Pragmatics*, 2(4), 505-522.
- Jaspers, J. (1987). Perspectiefkeuze in voorlichtingsteksten. *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen*, 28(2), 81-93.
- Lammers, H. (2000). Het gebruik van we/wij in media-interviews. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 22(3), 200-219.
- Lammers, H. (2001). Het gebruik van we/wij in medewerker-cliëntgesprekken bij de sociale dienst. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 23(3), 218-235.

- Maitland, K. & Wilson, J. (1987). Pronominal selection and ideological conflict. *Journal of Pragmatics*, 11, 495-512.
- Mühlhäusler, P. & Harré, R. (1990). *Pronouns and People: The Linguistic Construction of Social and Personal Identity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Pennycook, A. (1994). The politics of pronouns. *ELT Journal*, 48(2), 173-178.
- Rogers, P. & Swales, J.M. (1990). We the people? An analysis of the Dana Corporation policies document. *Journal of Business Communication*, 27(3), 293-313.
- Rounds, P. (1987). Multifunctional personal pronoun use in an educational setting. *English for Specific Purposes*, 6(1), 13-29.
- Seidel, G. (1975). Ambiguity in political discourse. A sociolinguistic investigation into a corpus of French political tracts of May '68. In M. Bloch (Ed.), *Political Language and Oratory in Traditional Society* (pp. 205-225). London etc.: Academic Press.
- Wilson, J. (1990). *Politically Speaking*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1882-1998). Bewerkt door M. De Vries et al. 's-Gravenhage: Nijhoff.